

IEVA DEVIATNIKOVAITĖ

Mykolo Romerio universitetas, Lietuva
Mykolas Romeris University, Lithuania

Prano Dovydaičio premijai

<https://doi.org/10.24101/logos.2020.60>

Gauta 2020 07 29

TEISĖS FILOSOFIJOS STUDIJOS TARPUKARIO LIETUVOJE

Learning Philosophy of Law in the Interwar Lithuania

SUMMARY

After the establishment of the University of Lithuania in 1922 lectures on the legal theory and philosophy of law were given. P. Leonas was the main professor who delivered lectures on this subject. There was no literature in Lithuanian language at that time. The first works of philosophy included a book „Philosophy of Law“ that was published by the priest J. Skruodis in 1923, the lectures on the philosophy of law compiled by P. Leonas and published in 1926, and the first textbook on philosophy of law that was written by the same author and published in 1928. A supplement to this textbook appeared later, in which the philosophy of law in ancient China, India, Egypt was analyzed. Not only these works of P. Leonas were significant, but also the articles written by him and other lawyers, philosophers and public figures. The articles were published in the periodicals „Logos“, „Kultūra“, „Židinys“. Other significant works: K. von Gareis's work „Encyclopedia and Methodology of Law“ translated by students of the Faculty of Law, the textbook on the lectures on legal theory published by P. Leonas, the supplemented second edition of these lectures and lecture notes taken by D. Krivickas. The article aims to reveal the content, process and sources of studies on philosophy of law in the interwar Lithuania.

SANTRAUKA

1922 m. rudenį Lietuvos universitete pradėtos dėstyti teisės filosofijos ir teisės enciklopedijos paskaitos bei vedamos šių dalykų pratybos. Dėstė ir užsiėmimus vedė P. Leonas, vėliau – kiti dėstytojai. Literatūros lietuvių kalba visiškai nebuvo. Pirmieji teisės filosofijos darbai pasirodė 1923 m. kunigui J. Skruodžiui išleidus pusės šimto puslapių knygelę *Teisės filosofija*, 1926 m. P. Leonui išleidus teisės filosofijos paskaitų užrašus, 1928 m. išėjus to paties autoriaus parašytam pirmajam Lietuvoje teisės filosofijos vadovėliui. Vėliau pasirodė šio vadovėlio papildymas, kuriame detaliau buvo pateikta senovės Kinijos, Indijos, Egipto teisės filosofija. Reikšmės turėjo ne tik šie P. Leono darbai, bet ir jo bei kitų teisininkų, filosofų, visuome-

RAKTAŽODŽIAI: teisės filosofija, teisės enciklopedija, Teisių fakultetas.

KEY WORDS: Philosophy of Law, Legal Theory, Faculty of Law.

nininkų straipsniai periodiniuose leidiniuose „Logos“, „Kultūra“, „Židinys“. Teisės enciklopedijos tema paminėti studentų išverstas K. von Gareis veikalas *Teisės enciklopedija ir metodologija*, 1924 m. P. Leono išleistas Teisės enciklopedijos paskaitos, 1931 m. išėjęs papildytas antrasis šių paskaitų leidimas, 1937 m. D. Krivicko teisės enciklopedijos paskaitų užrašai. Straipsnyje siekiama atskleisti teisės filosofijos studijų turinį, procesą, šaltinius tarpukario Lietuvoje.

Prigimties įstatymas išplaukia iš pačios prigimties, atsiranda kartu su ja, bet nėra kieno nors išleistas ir negali būti panaikintas pozitingojo įstatymo.

Labanauskaitė 1933: 39

ĮVADAS

Teisių fakultete teisės filosofijos ir teorijos (teisės enciklopedijos) dalykus dėstė profesorius Petras Leonas. Nuo 1934 m. rudens semestro šių dalykų dėstytojais pasikeitė. Buvo dėstomos paskaitos ir vedamos pratybos. Teisės enciklopedija buvo dėstoma I ir II semestrų studentams, teisės filosofijos istorija – VII–VIII semestrų studentams. Toks dalykų dėstymo tvarkaraštis buvo patvirtintas dar 1922 m. rugpjūčio 29 d. Teisių fakulteto tarybos posėdyje. Jo buvo laikomasi iki pat 1938 m. Per savaitę vykdavo viena paskaita ir vienerios pratybos. Iš išlikusių tvarkaraščių spręstina, kad paskaitos trukdavo dvi valandas, o seminarai – po valandą. Maždaug 1932 m., dar dėstant P. Leonui, teisės filosofijos istorijos dalyko pavadinimas buvo pakeistas į teisės filosofijos dalyką. Teisės enciklopedijos dalykas buvo dėstomas ir Teisių fakulteto Ekonomikos skyriaus studentams.

Pradėjus dėstyti teisės filosofijos bei teisės enciklopedijos dalykus, literatūros

lietuvių kalba nebuvo, todėl 1926 m. sausio 10 d. Teisių fakulteto taryba nusprendė, kad turi būti išleistas teisės enciklopedijos žodynas, teisės filosofijos vadovėlis, „reikėtų išleisti išvertus ar kompijavus bent po vieną veikalą Platono, Aristotelio, Cicerono ir t. t.“¹

Didžiausias nuopelnas plėtojant teisės filosofijos mokslą tarpukario Lietuvoje priklauso P. Leonui, nes būtent jis paliko išsamių veikalų teisės filosofijos ir enciklopedijos temomis.

Straipsnyje siekiama atskleisti teisės filosofijos studijų turinį, procesą, šaltinius tarpukario Lietuvoje. Siekiant šio tikslo keliami trys uždaviniai: išanalizuoti darbus, atskleidžiančius teisės filosofijos paskaitų turinį, ištirti studentų diplominius darbus, kuriuose jie siekė gvildinti teisės filosofijos klausimus, bei išnagrinėti teisės teorijos paskaitų turinį.

Atliekant tyrimą, naudotasi deskriptyviu, dokumentų analizės, lyginamojo istorinio ir apibendrinimo metodais.

DARBAI APIE TEISĖS FILOSOFIJĄ

Pradėjus dėstyti teisės filosofijos istorijos dalyką, nebuvo jokios literatūros lietuvių kalba, nebuvo ir verstų į lietu-

vių kalbą užsienio knygų apie teisės filosofiją. Tiesa, anot Z. Toliušio, prieš Pirmąją pasaulinį karą Marijampolėje

buvo išleistos P. Leono paskaitos *Teisė ir dora* (Toliušis 1939: 27). 1923 m. pasirodė kunigo, poeto, dramaturgo K. J. Skruodžio pusės šimto puslapių apimties knygelė *Teisės filosofija*, kurioje galbūt pirmą kartą lietuvių kalba rašytiniame šaltinyje buvo pabandyta apibrėžti teisės enciklopedijos, teisės filosofijos, teisės teorijos sąvokas. J. Skruodys rašo: „Filosofija <...> tiria dalykų, daiktų, esybių esmę, esmines jų privalybes, priežastį: išranda ir tiesia bendrus pastovius dėsnius, taigi bene bus tinkamiausia ir teisės esmės, jos esminių privalybių, kilmės... tyrimas, mokslas pavadinti *teisės filosofija*“ (Skruodys 1923: 9). Šioje studijoje buvo analizuota teisės kilmė, įvardyti seniausi teisės šaltiniai – Hamurabio teisinis, indų teisės knyga *Manu*, digestai, Tora, paminėti asmenys, turėję įtakos teisės mokslo plėtojimuisi: Hērakleitas, Sokratas, Demokritas, Platonas, Aristotelis, Ciceronas, Plotinas, Tomas Akvinietis, Bartolus, Baldus, Gracianas, Politianas, N. Makiavelis, T. Hobsas, Š. L. Monteskjė, Ž. Ž. Ruso, I. Kantas, A. Komtas, F. K. von Savinji, K. Krauzė ir kt.

Studijuojant teisės filosofiją nebuvo apsiribota šia studija. Imta ruošti dalyko programą, leisti veikalus. Didžiausią indėlį čia įnešė P. Leonas, nes jis ir dėstė šį dalyką. Remiantis 1931–1932 mokslo metais patvirtinta teisės filosofijos istorijos dalyko programa, dalyką sudarė keturiasdešimt viena tema, pradedant jos reikšme teorijai ir praktikai bei baigiant A. Mengerio knygomis apie teisę gauti visą darbo vaisių, perėjimą į liaudies darbo valstybę, didelių nuosavybių naikinimą. Pačią programą būtų galima skaidyti chronologiškai – pagal „epo-

chas“, istorinius laikotarpius. Po to, kai studentai būdavo supažindinami su teisės filosofijos reikšme, jos vieta tarp kitų mokslų, ryšiu su teisės teorija, jie studijuodavo senovės Kinijos, Indijos, Babilono, Egipto, senovės graikų, romėnų, viduramžių, Naujųjų laikų išminčių, filosofų, teisininkų veikalus, idėjas. Naujuosius laikus P. Leonas suskirstė į tris periodus: kovos dėl prigimtinių teisių (tikybos ar sąžinės laisvių), kovos dėl politinių teisių ir kovos dėl ekonominių laisvių. Pirmojo periodo atstovais jis laikė H. Grocijų, T. Hobsą, Dž. Loka, B. Spinozą ir kitus. Antrojo periodo atstovais – Š. L. Monteskjė, Ž. Ž. Ruso, I. Kantą, Dž. G. Fichtę, G. V. F. Hegelį, F. K. von Savinji, G. F. Puchta, Dž. Bentamą, A. Komtą. Trečiojo periodo atstovais – K. Marksą, L. Šteiną, L. Blaną, S. Simoną, K. Furjė, V. Godviną, K. Hallą, F. Lasalį, T. Spensą, A. Mengerį ir kt.

Pagal 1925–1926 mokslo metais P. Leono skaitytas teisės filosofijos istorijos paskaitas 1926 m. buvo išleisti dviejų dalių dviejų šimtų puslapių užrašai. Šiuos užrašus galime įvardyti P. Leono teisės filosofijos istorijos dalyko konspektais.

1928 m. buvo išleistos P. Leono Teisės filosofijos istorijos paskaitos. Ši knyga vadintina pirmuoju Lietuvoje teisės filosofijos vadovėliu. Vadovėlio struktūra buvo panaši į aptartąją teisės filosofijos dalyko programą, t. y. kursas buvo išskirstytas į keturis istorinius laikotarpius: teisės filosofija Kinijoje ir Indijoje, senovės Graikijoje ir Romoje, viduramžiais ir Naujaisiais laikais. Paskutinįjį laikotarpį profesorius suskirstė į anksčiau minėtus tris periodus. Trumpai aptarsime vadovėlį.

P. Leonas pradėdavo savo paskaitas nuo teisės filosofijos reikšmės teisės teorijai ir praktikai. Jis tvirtino, kad praktikoje teisės filosofija veikia vykdamas ir kuriant teisę (Leonas 1928: 5), paryškindamas teisėjo vaidmenį: „Teisininkas – tai ypatingai taikoma teisėjui – turi vadovauti visai sistemai ir lyg antrą kartą pergyventi ją, rasti jos dvasios vienybę, pradedant nuo seniau išreikštų teisės sistemose dėsnių ligi smulkesnių nuostatų, tarytum jis pats būtų visa ko kūrėjas <...>. Aristotelis buvo galvojęs, kada jis apibūdino teisėją, kaip gyvą teisingumą, ir apie kurį mąstė ir Monteskijs, sakydamas: tautos teisėjai yra burna, kuri skelbia teisės dėsnius“ (ten pat: 7). Mažą to, profesorius aiškino studentams, kad teisėjas yra vedamas ne tik įstatymų, bet ir filosofijos: „<...> baudžiamoji teisė suteikia teisėjui plačių ribų, skiriant bausmes, tai teisėjas sąmoningai ar nesąmoningai turi būti vedamas filosofinių pažiūrų, kurias jis yra susidaręs apie bausmės tikslą, grasą, kaltininko pasitaisymą, nukentėjusio kerštą ir t. t.“ (ten pat: 8). P. Leonas akcentavo filosofijos reikšmę teisėjams ne tik taikant teisę, bet ją ir aiškinant. Teisės filosofijos tikslu P. Leonas laikė „iš žmogaus ir žmonių visuomenės esmės ir likimo išvesti teisės idėją ir išplėsti teisės idealą“ (ten pat: 9). Mokslininkas pabrėžė didžiulę istorijos reikšmę teisės filosofijai: „Visa ir pilna teisės filosofijos reikšmė gali būti suprasta tik iš jos istorijos, kuri duoda įrodymų, jog tiek gamtos tvarka, tiek ir doroviškas pasaulis yra įstatymų valdomas, kad jo įvykiai eina tam tikrais dėsniais <...>. Filosofinės sistemos eina viena po kitos, bet paskesnės ima iš pirmesnių tai, kas

anose yra tikra. Tuo būdu ir seniausiais laikais nustatyti tie pradai <...> gyvena ligi mūsų laikų...“ (ten pat).

Toliau profesorius studentus supažindindavo atskirai su kiekvienu istoriniu periodu ir jo atstovais, pristatydamas pagrindines jų mintis. Daugiausia dėmesio buvo skiriama trimis Naujųjų laikų periodams: prigimtinių teisių kilmei, politinėms ir ekonominėms teisėms. Profesorius pabrėžė, kad prigimtinių teisių filosofija siekia kur kas senesnius laikus nei Naujuosius, tvirtino, kad tai nėra tik H. Grocijaus kūrinys, kad prigimtinė teisė yra „ankstyvesnė už Mozės ir pranašų teisę, kad ji turi savo pradžių Aukščiausiojo Asmenyje“ (ten pat: 116), o prigimtinių teisių esmę išreiškė žodžiais „nedaryk kitiems tai, ko nenori, kad tau būtų daroma“ (ten pat: 123). Prigimtiniais dalykais tuo metu buvo laikomos tikyba, dorovė, auklėjimo būdas, ūkis, menas. P. Leonas pažymėjo, kad kova dėl prigimtinių teisių išaugo į kovą dėl politinių teisių. Pagrindinė šios kovos priežastimi buvo laikomas nusivylimas monarchine valdymo forma. Savo ruožtu manytina, kad kovos dėl prigimtinių teisių pagrindinė priežastis buvo nusivylimas bažnytine valdžia. P. Leonas tvirtino, kad kova dėl politinių teisių apytiksliai truko nuo XVII a. vidurio iki XIX a. vidurio. Rašydamas apie politines teises, mokslininkas analizavo valstybės valdymo formas (respublika, monarchija, despotija), rinkimų būdus (tautai pačiai balsuojant arba ją dalijant į luomus, klases), valdžių padalijimą, įstatymo reikšmę, politinius ir civilinius įstatymus, įstatymų leidybos būdus, nelygybę, visuomenės sutartį, suvereną, suverenu-

mą, valdymą, asmens teisę, santuokos teisę, viešąją teisę, valstybinę teisę, tarp-tautinę teisę ir kt. Rašydamas apie tre-čiąjį Naujųjų laikų periodą, P. Leonas aiškino komunizmo ir socializmo są-vokas, jas atskyrė šitaip: „Abi jos siekia vienodo tikslo – panaikinti vienų išnaudojimą kitų <...>. Komunizmas siekia to naikindamas nuosavybę ir paveldėjimą, o socializmas – iš esmės keisdamas da-bartinę gamybos trijų faktorių padėtį: gamtos, kapitalo ir darbo, dirbančiųjų klasių naudai, palikdamas nuosavybės principą tam tikrose ribose <...>“ (ten pat: 346). Kovos dėl ekonominių teisių kilimo priežastimis P. Leonas laikė tech-ninę pažangą, baudžiavos panaikinimą, nuolatinius karus, nusivylimą naujomis teisinėmis reformomis po Didžiosios Prancūzijos revoliucijos, nes gyventojų dauguma „pateko ne geresnėn padėtin, kaip tat buvo laukiama iš politiškos lais-vės, o dar sunkesnėn ekonomiškon ver-govėn negu kaip buvo“ (ten pat: 347), besiplėtojančią švietimo sistemą ir didė-jantį bent kokį išsilavinimą turinčių žmo-nių skaičių, susidariusią naują srovę kaip reakciją „prieš tuos filosofiškus teisės ir valstybės mokslus, kurie skelbė forma-liškai individualistinę, abstraktinę laisvę, pripažįstant, kad valstybės uždavinys – tik išorinę tvarką saugoti, būti laisvės sargu ir nesikišti į visuomenės gerovės tvarkymą“ (ten pat).

1928 m. P. Leonas teisės filosofijos istorijos paskaitas papildė užrašais apie Kinijos, Indijos ir Egipto teisę, nes, anot paties autoriaus, jo „spausdintame „Teisės filosofijos istorijos“ kurse Kinų, Indi-jos ir Egipto teisinės mintys buvo maža nušviestos“ (Leonas 1936: I). 1936 m. užrašai buvo išspausdinti atskiru leidi-

niu. Šis papildymas, manytina, yra dau-giau susijęs su teisės istorija. Antai ir P. Leonas rašo, kad „manau, neiškryps-tama iš vagos, kai į kursą kartais įterpia-ma ne filosofiniai teisiniai galvojimai, bet teisės kūryba, kaip kad, pav., kalbant apie Egipto teisę“ (ten pat: X). Užrašuose profesorius nemažai dėmesio skyrė Konfu-cijaus mokymams, budizmui, Egipto dinastijoms.

Teisės filosofijos studijoms buvo svar-būs ir kiti P. Leono darbai: jo straipsniai žurnaluose „Logos“ (Leonas 1924b), „Kultūra“ (Leonas 1928b), „Teisė“ (Leo-nas 1924a, 1937b), kitos studijos (Leonas 1932, 1937a). Studijuojant teisės filosofiją buvo naudojamosi nebūtinai teisininkų ar Teisių fakultete dėsciusių dėstyto-jų darbai, bet ir filosofų, visuomenininkų, kunigų rašytai straipsniais ir publi-kuotais periodiniuose leidiniuose „Lo-gos“ (Dovydaitis 1926, Gobis 1932, Vaitkevičius 1924), „Vairas“ (Tamošaitis 1931), „Židinys“ (Mantvydas 1931), nau-dotasi užsienio valstybių filosofų darbų vertimais į lietuvių kalbą, kuriuos daž-niausiai publikuodavo periodinis leidi-nys „Logos“ (pavyzdžiui, Grinten 1926).

Nuo 1934 m. rudens semestro teisės filosofijos paskaitas, manytina, skaitė kiti dėstytojai. Antai 1934 m. sausio 28 d. Teisių fakulteto taryba svarstė P. Leono pareiškimą: „Pono garbės profesoriaus P. Leono pareiškimas, kuriuo pareiškia-ma, kad jis nuo 1934 m. rudens semestro pradžios nebegalės skaityti teisės filoso-fijos istorijos, priimti ir pareikšti ponui Leonui padėką už tai, kad jis, nepaisy-damas savo sveikatos ir negaudamas atlyginimo, labai daug savo darbo padė-jo Fakultetui, dėstydamas teisės filoso-fijos istoriją ir iš to dalyko egzaminuoda-

mas per ištikus 1933–1934 mokslo metus. Nuo 1934 metų rugsėjo 1 dienos teisės filosofijos istorijos dėstymą pavesti vyr. asist. D. Krivickui.² Tačiau straipsnio autorė nerado duomenų, kad D. Krivickas būtų dėstęs teisės filosofiją. Pagal 1934 m. Teisininkų kalendorių, teisės filosofiją ir toliau dėstė P. Leonas. Remiantis 1935 m. Teisininkų kalendoriumi, teisės filosofiją jau dėstė kitas pedagogas – docentas V. Stankevičius, kuris

kartu buvo ir baudžiamosios teisės dėstytojas, 1936 ir 1937 m. – vyriausiasis asistentas A. Penkaitis, kuris vedė ir Klaipėdos krašto civilinės teisės pratybas bei hipotekos teisę. Straipsnio autorės žiniomis, teisės filosofija nebebuvo dėstoma 1939 ir 1940 mokslo metais.

P. Leonas nuo 1936 m. Teisių fakulteto studentams skaitė sociologijos paskaitas, nors negavo už tai jokio darbo užmokesčio (Leonas 1939: XVIII).

TEISĖS FILOSOFIJA STUDENTŲ DARBUOSE

Iš viso yra išsaugota per 530 Teisių fakulteto diplominių darbų (Deviatnikovaitė 2020), tačiau iš jų tik keliolika skirtų teisės filosofijos klausimams nagrinėti.

Pirmasis išlikęs Teisių fakulteto studento diplominis darbas iš teisės filosofijos yra datuojamas 1930 m. ir susijęs su teisės ir dorovės santykio analize. Darbe gvildenamas privataus ir viešo intereso santykis, pasiremiant R. Jėringo teorija ir tvirtinant, kad teisė yra nukreipta ginti privatų interesą, o dorovė – viešą, taip pat darant išvadą, kad teisė remiasi savisaugos instinktu, o dorovė – giminės pratęsimo instinktu. Studento tyrime buvo keliami civilizacijos ateities klausimai, analizuojamas kolektyvizmo ir individualizmo susipriešinimas skirtingais laikotarpiais, skirtingose valstybėse, bažnyčios įtaka viduramžių žmogaus gyvenime ir Didžiosios Prancūzijos revoliucijos įtaka moderniam pasauliui. Studentas darbe bandė numatyti Lietuvos valstybės ateitį jai renkantis kelią „į Maskvą“ arba kelią „į Niujorką“, kolektyvizmo ar individualizmo, socializmo ar kapitalizmo kryptimi (Lazauskas 1930).

Kitame baigiamajame darbe remiamasi I. Kanto dorovės filosofija, jos kritika, Kanto kriticizmu, gvildenamos teorijos apie asmens ir valstybės teisę, Kanto mintys apie santykį tarp diplomatijos ir dorovės, primenant, kad „dorovės jausmas gali tik kliudyti diplomato karjerai“ (Kodesas 1931: 37). I. Morkevičiaus darbas taip pat buvo susijęs su Kanto filosofija, prigimtinė ir pozityviaja teise, vėl gvildenama dorovės ir teisės santykio problema, įstatymų leidėjo ir tautos santykis (Morkevičius 1935).

Studentai tyrinėjo prigimtines teisės evoliuciją pagal krikščioniškąją doktriną, lygino prigimtinių teisių koncepciją senovės civilizacijose, ankstyvojoje krikščionybėje (Bažnyčios Tėvų sukurtose bažnyčios mokslo sistemoje), Tomo Akviniečio filosofijoje, Naujųjų laikų tendencijose (Labanauskaitė 1933).

Studentai rašė apie laisvės ir teisės koncepciją G. V. F. Hegelio filosofijoje (Dabšys 1933), akcentuodami, kad Hegelis buvo Kanto mokinys ir diplominio darbo rašymo metu populiarius posakis „Zurück zu Kant“ sutampa su posakiu

„Zurück zu Hegel“. A. Dabšys tyrinėjo filosofo mintis apie valią, laisvę, teisę, valstybę. Antai jis rašo: „Hegeliui laisvė – tai ne teisė viską daryti, bet sąmoninga subordinacija valstybės valiai. Valstybė Hegelio filosofijoje – tai lyg kokia mitologiška figūra, kuri praryja asmenybės laisvę ir pati yra ryjama stipresnės valstybės <...>. Iš to matome, kad hegelizmu negalima pateisinti mažųjų tautų laisvės, o tuo tarpu mūsų tautininkų ideologas Tamošaitis uoliai skiepija Hegelio idėjas“ (Dabšys 1933: 4). Studentas atsižvelgė ir į Hegelio mintis apie tarptautinę humanitarinę teisę, apie tai, kad jėga įrodo teisę, apie tarptautinių sutarčių neprivalomumą. Diplomantas darbe pabrėžė V. Sezemano mintis apie tai, kad Hegelio idealizmas – „šaltinis, kuris maitina fašizmo ideologiją“ (Dabšys 1933: 5). Studentas akcentavo valstybės, įstatymų, dorovės reikšmę ir santykį remdamasis Hegelio filosofija, taip pat šio filosofo susipriešinimu su Ruso dėl visuomeninės sutarties, su Bekarija dėl mirties bausmės naikinimo. Studentas kartojo savo dėstytojo P. Leono mintis apie tai, kad Hegelis buvo filosofas valdininkas.

P. Jočys analizavo teisės filosofijos ir socialinius klausimus aptardamas teisės filosofijos sampratą, vergovės institutą senovės civilizacijose, mintis apie lygybę, varguolių ir turtuolių santykį, teisingumo idėją, laisvosios rinkos ir socializmo susipriešinimą, socializmo idėjų atstovų R. Ovjeno, K. Furjė, S. Simono, W. Godvino, K. Hallo, W. Thompsono, K. Markso, L. Blanco, F. Lasalio mintis, citavo carinės Rusijos teisininką B. N. Čičeriną, taikliai pastebėjusį, kad „Valstybė reikalinga tam, kad žmonės nenaikintų vieni

kitų kovoje už būvį“ (Jočys 1933: 93). Studentas tyrinėjo asmens teisę ir darbą, į savo darbo vaisius, nuosavybės formas, gvildeno neišsenkamas valstybės ir teisės kilmės, teisės ir dorovės santykio temas, lygybės, laisvės, visuomeninės gerovės kategorijas, taip pat aptarė kai kuriuos civilinės teisės institutus – prievolių teisę, paveldėjimo teisę, šeimos teisę. Konstitucinės teisės klausimai taip pat buvo apžvelgti, antai valstybės valdžios, siekta suvokti valstybės tikslą. Studentas aiškino perėjimo į „liaudies darbo valstybės“ priežastis. Viena iš priežasčių jaunasis teisininkas įvardijo nusivylimą liberalizmu.

Diplominiame darbe apie Platono valstybės idėją studentas aiškino teisingumo, valstybės ir teisės santykį, įstatymo reikšmę žmogaus prigimčiai, valstybių santvarkas, valstybių valdymo formas. J. Milčius padarė išvadą, kad „šandien Platono idealinė valstybė mes randame mažai to, kas būtų galima prilyginti idealui“ (Milčius 1935: 23).

S. Pogoželskis rašė apie asmens teisės laisvę, prigimtines žmogaus teises, sąžinės, nuomonių laisvės sampratą fašizmo, komunizmo, nacizmo kontekste, darbdavių ir darbininkų santykį, turtuolių ir beturčių teisę dalyvauti valstybės valdyme ir pan. Studentas akcentavo valstybės valdžios ryšį su visuomene, pavyzdžiui, pažymėjo, kad „teismas yra nuolatinėje viešosios nuomonės kontrole, ir net didesnėje nei administracija dėl to, kad teismas teisia viešai, klausant publikai ir dažnai <...> esant spaudos atstovams“ (Pogoželskis 1936: 36).

K. Poškus savo darbe rašė apie jėgos reikšmę teisei, teisės ir jėgos, teisės ir

dorovės santykį, apžvelgė įvairiais laikotarpiais gyvenusių mąstytojų tezes (B. Spinozas, Ž. Ž. Ruso, N. Makiavelio) analizuodamas socialines ir ekonomines sistemas (Poškus 1936).

P. Voleišis tyrinėjo visuomeninę teisės kilmę, visuomenės ir valstybės, teisės ir valstybės santykį pagal L. Diugi ir G. Gurvičiaus teorijas, pažymėjo, kad socialinis teisės pagrindas pagal L. Diugi doktriną yra socialinio solidarumo ryšys, o pagal G. Gurvičių – normatyviniai faktai, be to, nurodė, kad šių dviejų teisininkų teorijose išvelgtinas prigimtinės teisės renesansas (Voleišis 1936).

A. Zykus rašė apie „individualines“ žmogaus teises, kurias šiuolaikine teisine kalba vadiname asmens teisėmis. Studentas išsamiai tyrinėjo asmens teisių instituto raidą nuo V a. prieš mūsų erą iki XX a. pradžios. Diplomantas analizavo individualistinių ir kolektyvinių visuomenės pradą, egzistencijos teisės įgyvendinimą įstatymų leidyboje, ekonominę ir politinę masių priklausomybę, viešosios teisės esmę, tuometinę Europos valstybių visuomeninę santvarką. Pastarąjį studentas kritikavo, rašydamas, kad „tokia tvarka negali egzistuoti: ji turi privesti prie privatinės nuosavybės ir kitų institutų žlugimo, dėl kurių pasiturinčios klasės gali naudotis neuždirbtu pelnu“ (Zykus 1936: 74).

Darbo apie vergovės institutą grynai prie teisės filosofijos negalime priskirti. Čia dominuoja tyrimas iš teisės istorijos, lyginamosios teisės, kadangi yra lyginama žydų ir romėnų teisės. Darbe analizuojami keturi žydų teisės istorijos laikotarpiai – Biblijos, Mišnos, Talmudo ir komentatorių (Bobrovskis 1931).

Įvykiai Italijoje ir Vokietijoje vertė studentus iš naujo apmąstyti politikos, politikų, politinių partijų vaidmenį valstybėse, valdymo formas, demokratijos, fašizmo, socializmo, kapitalizmo, liberalizmo, individualizmo, kolektyvizmo klausimus. Šie darbai priskirtini ir prie tarptautinės, konstitucinės ar lyginamosios teisės, ir prie teisės filosofijos darbų, todėl juos trumpai apžvelgsime. J. Klausas analizavo demokratijos principų evoliuciją Prancūzijoje, Anglijoje, diktatūrą kaip valdymo formą išskirdamas rašymo metu užsienio valstybėse išgalėjusį fašistinį, nacistinį ir komunistinį valdymą (Klausas 1933). A. Sokolskis rašė apie N. Makiavelį kaip apie politiką-realistą ir sociologą analizuodamas jo požiūrį į valstybę, religiją, valdymo formas, moralę, apibūdinamas Italijos politinę ir ekonominę situaciją XV–XVI a., aprašydamas jo „politinę kūrybą“. Studentas pažymėjo, kad Makiavelis „apsiriboja keliomis valstybinėmis formomis, nurodydamas, kad jos neevoliucionuoja, o eina amžino kartojimosi ratu“ (Sokolskis 1937: 35). A. Norvaiša darbe „Nacionalinė valstybė“ analizavo valstybių kūrimąsi po Pirmojo pasaulinio karo, valstybėse vyraujančių politinių ideologijų, valstybės, nacionalinių mažumų sampratas, liberalizmo, individualizmo pagrindus, fašizmo, kapitalizmo trūkumus. Antai teisininkas rašė: „Kapitalizmas suardo pusiausvyrą tarp gamybos ir koncupcijos; atnešė ūkišką anarchiją ir nuolatines krizes bei nepastovumą“ (Norvaiša 1937: 27), o apie fašizmą – „paineigia visą demokratinį idėjų kompleksą ir atmeta jį“ (Norvaiša 1937: 31). Diplomantas, be M. Romerio, P. Leono,

L. Gumplovičiaus, naudojosi ir B. Musolinio, A. Hitlerio rašiniiais bei padarė išvadą: „<...> tautiškumas pasiekias nesąmoningo kraštutinumo laipsnį ir jokių varžtų nebevaržomas, pradėjo nebepakęsti svetimos tautos narių <...>. Tokiam tautiškumui reikalingi varžtai“ (Norvaiša 1937: 40). D. Štokas analizavo italų fašizmo atsiradimą, raidą ir esmę (Štokas 1939), aptarė diktatūrą, įsigalėjusią Italijoje, fašistinės partijos struktūrą, jaunimo organizacijas, sindikatų, federacijų ir korporacijų sistemą, darbo teisą, valdžios santvarką ir partijos sutapimo su valdžia faktą.

Šiomis temomis rašiusių studentų darbus vertino teisės filosofijos dėstytojas profesorius P. Leonas, teisės enciklopedijos vyriausiasis asistentas D. Krivickas, administracinės teisės profesorius V. Biržiška, konstitucinės teisės profesorius M. Romeris, baudžiamojo proceso profesorius A. Kriščiukaitis, tarptautinės teisės profesorius A. Jaščenka, romėnų teisės docentas A. Tamošaitis, asistentai K. Račkauskas, F. Mackus. Toks didelis dėstytojų, besispecializuojančių įvairiose teisės šakose, skaičius gali būti paaiškinamas tuo, kad studentai, nagrinėdami teisės filosofijos klausimus, gvildeno tarptautinės, konstitucinės, baudžiamosios, civilinės teisės šakų, teisės istorijos bei kitų mokslo sričių klausimus.

Iki 1931 m. studentai daugiausia naudojosi rusiškai, vokiškai rašyta mokslinė literatūra. Iš lietuviškai rašytos literatūros naudotasi 1925–1926 m. P. Leono Teisės filosofijos istorijos paskaitų konspektais. Tenka pažymėti, kad literatūros šaltinių skaičius nebuvo labai turtingas. Šiek tiek vėliau pradėta naudotis ir kitais šaltiniais, pavyzdžiui, straipsniais periodiniuose leidiniuose „Logos“, „Kultūra“, „Vairas“ „Židynys“. Studentai rėmėsi vokiečių (pavyzdžiui, B. Bauch, *Das Rechtsproblem in der Kantischen Philosophie*, H. Bargmann, *Der Formalismus in Kant's Rechtsphilosophie*), rusų (pavyzdžiui, B. N. Čičerinas, *Teisės filosofija*), prancūzų (pavyzdžiui, A. Valensin, *Traité de droit naturel*) kalbomis rašyta literatūra, A. Janulaičio į lietuvių kalbą išversta literatūra (K. Kautsky, *Seimas ir demokratija*, R. von Jhering, *Kova dėl teisės*, L. Gumplovičius, *Sociologijos pagrindai*). Studentai skaitė ir naudojosi ne tik teisininkų, filosofų, bet ir istorikų, visuomenininkų (L. Karsavino *Europos kultūros istorija*, I. Tamošaičio *Įvadas į filosofiją: įvadas į filosofiją, gnoseologiją, metafiziką*) darbais. Nemažai savo studijose studentai rėmėsi M. Romerio darbais, kuriuose jis gvildeno teisės filosofijos klausimus aiškindamasis valstybės, valdžios, visuomenės, demokratijos, jėgos teorijas ir kitas doktrinas.

TEISĖS ENCIKLOPEDIJA

Savo esme teisės teorija yra artima teisės filosofijai, o tarpukariu teisės teorijos dalykas Teisių fakultete buvo vadinamas teisės enciklopedija. P. Leonas teisės enciklopediją yra apibrėžęs šitaip:

tai pagrindinių teisės mokslo dėsnių dėstymas, bendra teisės teorija (Leonas 1924: 9). Profesorius pabandė apibūdinti teisės teorijos ir teisės enciklopedijos santykį, tvirtindamas, kad teisės filosofija gali

būti suprasta dvejopai – kaip kurianti teisės mokslą (metafizika) ir kaip filosofijos dalis (gnoseologija). Kadangi teisę kuria teisėkūros subjektai (pozityvioji teisė), tai laikantis antros teisės filosofijos sampratos ir pripažįstant, kad teisės enciklopedija yra bendras teisės mokslas, tai, anot P. Leono, nėra reikalo dar skirti teisės filosofijos (ten pat).

K. J. Skruodys savo veikalė priminė, kad teisės enciklopedijos sąvoka pirmą kartą buvo pavartota XVII a. vokiečių teisininkui H. U. Hunnius parašius veikalą *Encyclopaedia iuris universi* (Skruodys 1923: 8). Autoriaus nuomone, teisės enciklopedija nėra teisės mokslas, tai yra daugiau paruošimas teisės mokslui, jo tyrimui (ten pat).

Teisės enciklopedijos dalykas pradėtas dėstyti 1920 m. Kaune prasidėjus Aukštiesiems kursams. P. Leonas buvo pakviestas į lektoriaus pareigas. Pasak A. Tamošaičio, jis čia perskaitė savo įžanginę paskaitą „Teisė yra istorijos padaras“ (Leonas 1939: XVI). Pradėjus dėstyti teisės enciklopedijos dalyką lietuvių kalba, nebuvo išleistų jokių leidinių. Manytina, pirmiausi šaltiniai, kuriais rėmėsi studentai studijuodami teisės teoriją, buvo dviejų studentų P. Juknevičiaus ir J. Montvilos, vadovaujamų P. Leono, išverstas K. von Gareiso veikalas *Teisės enciklopedija ir metodologija* ir 1924 m. 500 egzempliorių kiekiu išleistas P. Leono Teisės enciklopedijos paskaitos bei 1931 m. išėjęs papildytas antrasis šių paskaitų leidimas. Literatūroje nurodyta, kad paskaitos parengtos remiantis N. Korkunovo, K. Nevolino, L. Petražickio, P. Sorokino, E. Trubeckojaus, Š. L. Monteskjė, E. Diurkheimo, E. Pinardo, R. Štamlerio, G. Tardo,

R. Vormso ir kitų veikalais (*Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai* 1991: 193).

Teisės enciklopedija Teisių fakultete buvo dėstoma I ir II semestro studentams. Buvo dėstomos ne tik paskaitos, bet ir vedamos teisės enciklopedijos praktikos. Remiantis dalyko „Teisės enciklopedija“ 1931–1932 mokslo metams patvirtinta programa, pagal kurią dėstė P. Leonas, dalyką sudarė dvidešimt septynios temos, susijusios su visuomenės veiksniais (teorijos apie visuomenės prigimtį, gyvenimą, evoliuciją), valstybės reikšmės analize (valstybės elementai, funkcijos, institucijos, valstybių klasifikacija, teisės įtaka valstybei, demokratijos ir diktatūros analize) ir teisės analize (teisės samprata, teisės ir dorovės santykis, teisėkūra, objektyvioji, subjektyvioji teisė, pozityvioji, prigimtinė teisė, teisės šaltiniai, L. Diugi pažiūros į subjektingą teisę, valstybės valdymo teisę, teisės suskirstymas į viešąją ir privatinę). Pagal programą studentams buvo dėstomi mokslo metodai (dedukcija, indukcija), bendros teisės sąvokos, kilusios iš romėnų teisės, apžvelgiama teisės enciklopedijos istorija, studentai supažindinami su teisės enciklopedijos ir teisės filosofijos santykiu. Manytina, kad pirmoje teisės enciklopedijos programoje, kuri buvo patvirtinta 1925 m., iš viso buvo numatytos dvidešimt aštuonios temos. Paskutinioji buvo skirta teisės, valstybės įtakai kultūros kūrimui apibrėžti. 1931 m. patvirtintoje programoje paskutinioji tema skambėjo taip: „Teisė – istorijos gyvenimo kūrinys“. Lyginant dvi P. Leono sudarytas teisės enciklopedijos programas, darytina išvada, kad profesoriaus teisės enciklopedijos paskaitų pagrindiniai as-

pektai koncentravosi ties visuomenės, valstybės ir teisės santykio analize. 1933–1934 mokslo metams bei vėlesniems mokslo metams buvo patvirtinta teisės enciklopedijos programa, pagal kurią dėstė D. Krivickas. Programą sudarė dvidešimt aštuonios temos. Programos struktūra primena šių laikų teisės fakultetuose dėstomas teisės teorijos paskaitas. Čia akcentuojamas teisės subjektas, objektas, teisiniai santykiai, juridiniai faktai, teisės normų struktūra, teisės šaltiniai, teisės vykdymas, išskiriamos teisininkų, filosofų teorijos, pabrėžiama H. Kelzeno normatyvistinė teisės samprata, atkreipiamas dėmesys į Lietuvoje veikiančius teisės šaltinius („paveldėtus įstatymus“), pavyzdžiui, Klaipėdos krašte galiojusį Klaipėdos statutą, Marijampolės apygardoje – prancūzų civilinį kodeksą, Palangos valsčiuje galiojusį Vietos gubernijų įstatymų rinkinį.

P. Leonas dėstė teisės enciklopedijos dalyką iki 1934 m. Tais metais teisės enciklopediją pradėjo dėstyti D. Krivickas, kuris kartu dėstė Klaipėdos statuto, tarptautinės teisės paskaitas ir vedė valstybinės teisės pratybas.

1937–1938 m. studentas S. Vanagas paruošė D. Krivicko teisės enciklopedijos paskaitų užrašus (Krivickas 1937/1938). Užrašuose teisės enciklopedija buvo apibrėžiama kaip teisės mokslo įvadas, kuriame išdėstomi pagrindiniai teisės mokslo dėsniai – teisės sąvoka, teisės ir dorovės santykio problematika, teisėkūros pagrindai, teisės skirstymas į teisės šakas, teisės normų požymiai, teisės tyrinėjimas istoriniame kontekste, teisės tyrinėjimo metodai, teisės ir valstybės vaidmuo. Užrašuose vartojama ir teisės teorijos sąvoka. Studentai paskaitų metu gvildeno teisės sampratą, jos pagrindinius elementus (subjektą, objektą, subjekcinę teisę, pareigą, teisinį santykį, juridinį faktą, teisės normą, teisės šaltinius, teisės vykdymą, teisės analogiją), viešosios ir privatinės teisės atskyrimo problematiką, teisės mokslo objektą, tikslą, remdamiesi įvairių teisės mokyklų požiūriais, viduramžių dogmatizmo, racionalizmo, dedukcijos, prigimtinės teisės, idealizmo, istorinės teisės mokyklos, pozityvizmo, kritiškojo mokslo idealizmo, neokantizmo, neohegelizmo, interesų teorijomis.

IŠVADOS

Teisės filosofijos dalykas buvo pradėtas dėstyti 1922 m. Šį dalyką iki 1935 m. dėstė P. Leonas, vėliau – V. Stankevičius, A. Penkaitis. Teisės filosofijos dalykas buvo dėstomas iki 1939 m. Nuo 1920 m. iki 1934 m. P. Leonas dėstė ir teisės enciklopediją. Vėliau ją dėstė D. Krivickas. Didžiausias indėlis į teisės filosofijos ir teisės enciklopedijos mokslo plėtojimą Lietuvoje tenka P. Leonui, kuris paliko

kelis stambius veikalus šiomis temomis. Kitų teisininkų indėlis nėra toks ryškus, galbūt dėl to, kad minėti dėstytojai specializavosi kitose teisės šakose – baudžiamosios, tarptautinės, valstybinės, hipotekos, Klaipėdos krašto. Be to, dėstytojai keitėsi ir teisės filosofijos dalykas ilgainiui buvo visai nebedėstomas.

Studentų, rašiusių teisės filosofijos temomis, diplominiuose darbuose buvo

gvildinama teisės ir dorovės, jėgos ir teisės santykio problema, prigimtinės teisės koncepcija, pozityvioji teisė. Studentus domino vykstantys procesai sovietinėje Rusijoje, fašistinėje Italijoje, nacistinėje Vokietijoje, todėl jie intensyviai aiškino valstybių valdymo formas, N. Makiavelio absoliutinės monarchijos suformuotus pagrindus, Ž. Ž. Ruso, I. Kanto, G. V. F. Hegelio, kitų mąstytojų filosofiją. Diplomantai gvildeno valstybės ir visuomenės,

valstybės ir politinių partijų santykio klausimus, visuomenės susiskirstymo problemas, aiškino diktatūros esmę, liberalizmo, socializmo, kapitalizmo idėjas, individualizmo, kolektyvizmo sampratas. Kai kuriuose darbuose buvo sprendžiama, kuriuo keliu turi eiti Lietuvos valstybė: vieni tvirtino, kad reikia naikinti privatinę nuosavybę ir eiti socialistinės visuomenės santvarkos link, kiti tikino, kad reikia eiti Vakarų liberalizmo kryptimi.

Literatūra

- Bobrovskas Govsėjus. 1931. Verguvės institutas romėnų ir žydų teisėse. Diplomatinis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-150.
- Dabšys Aleksandras. 1933. Laivės ir teisės koncepcija Hegelio filosofijoje. Diplomatinis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-229.
- Deviatnikovaitė Ieva. 2020. Teisių fakulteto studentų darbai. Straipsnių serija, *Teisės apžvalga* 21: 21–195.
- Dovydaitis Pranas. 1926. P. Hugo Grotiaus pirmatai, *Logos* 1: 107–119.
- Gobis Juozas. 1932. Hegelio valstybės filosofija, *Logos* XII: 80–96.
- Gareis von Karl. 1924. *Teisės enciklopedija ir metodologija*. Kaunas: Dirvos bendrovės spauda.
- Grinten van der J. 1926. Hugo Grotius ir tautų teisė, *Logos* 1: 93–106.
- Jočys Petras. 1933. Teisės filosofija ir socialinis klausimas. Diplomatinis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-244.
- Klausa Juozas. 1933. Demokratija ir nauji santvarkos reiškiniai po Didžiojo karo. Diplomatinis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-251.
- Kodesas Sliomas. 1931. Dorovės ir teisės pagrindai Kanto moksle. Diplomatinis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-161.
- Krivickas Domas. 1937/1938. *Teisės enciklopedijos užrašai*. Rankraščio teisėmis.
- Labanuskaitė Ona. 1933. Prigimtinė teisė istorijų šviesoj. Diplomatinis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-253.
- Lazauskas Maksas. 1930. Apie teisės ir dorovės prigimtį. Diplomatinis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-143.
- Leonas Petras. 1924. Profesoriaus L. Duguit asmens subjektyvinė teisė ir valstybės valdymo teisė ir jo pažiūrų kritika, *Teisė* 5: 1–14.
- Leonas Petras. 1924. *Teisės enciklopedijos paskaitos*. Kaunas: Lietuvos universiteto Teisių fakulteto leidinys.
- Leonas Petras. 1924. Kantas teisės filosofijos istorijoje, *Logos* IV: 134–139.
- Leonas Petras. 1928. Senovės kinų filosofo Mengtse minčių žiupsnelis, *Kultūra* 10: 411–412.
- Leonas Petras. 1928. *Teisės filosofijos istorija: universiteto paskaitos 1927/28 m.* Kaunas: Lietuvos universiteto Teisių fakulteto leidinys.
- Leonas Petras. 1928. Žan Žako Russo minčių žiupsnelis, *Kultūra* 2: 61–63.
- Leonas Petras. 1930. *Teisės filosofijos istorija: papildymas*. Kaunas: „Žaibo“ spaustuvė.
- Leonas Petras. 1931. *Teisės enciklopedijos paskaitos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakulteto leidinys.
- Leonas Petras. 1932. *Teisės reliatyvumas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakulteto leidinys.
- Leonas Petras. 1932. Individualumo ir kolektyvumo pradai demokratinėse valstybėse, *Kultūra* 1: 49–56.
- Leonas Petras. 1936. *Teisės filosofijos istorija (papildomosios paskaitos): Kinų, Indijos ir Egipto teisė*. Kaunas: sp. „Lanas“.
- Leonas Petras. 1937. *Istorinė žmoniškumo etikos ir teisės evoliucija*. Kaunas: Kultūros švietimo draugijos leidinys.

- Leonas Petras. 1937. Nuosavybės teisės ir laisvos valios, sutartis darant ir vykdant, apibrėžimai Prancūzijoje, *Teisė* 40: 363–378.
- Leonas Petras. 1939. *Sociologijos paskaitos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakulteto leidinys.
- Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai*. T. II. 1991. Vilnius: Mintis.
- Mantvydas Pranas. 1931. Idealizmo sukaktuves minint. Hegelis ir jo valstybinė mintis, *Židinys* 12: 426–441.
- Milčius Juozas. 1935. Platono ideali valstybė. Diplominis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-384.
- Morkevičius Ignas. 1935. Kantas ir jo prigimtinė ir pozityvioji teisė. Diplominis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-386.
- Norvaiša Antanas. 1937. Nacionalinė valstybė. Diplominis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-512.
- Pogoželskis Stepas. 1936. Teisinė asmens laisvė moderninėj valstybėj. Diplominis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-451.
- Poškus Kostas. 1936. Teisės ir jėgos faktoriai visuomeniniame gyvenime. Diplominis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-452.
- Skrudodys Jonas. 1923. *Teisės filosofija*. Vilnius: Motus spaustuvė.
- Sokolskis Anatolijus. 1937. Niccolo Machiavelli kaip politikos realistas ir sociologas. Diplominis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-521, p. 36–37.
- Štokas Dovydas. 1939. Italų fašizmo atsiradimas, raida ir esmė. Diplominis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-583.
- Tamošaitis Izidorius. 1931. Hegelis, *Vairas* 12: 508–515.
- Toliušis Zigmąs. 1939. *Petras Leonas (1864–1938). Gyvenimas ir darbai*. Kaunas.
- Vaitkevičius. 1924. Prigimtinės teisės filosofijos šviesoje. *Logos* IV: 56–63.
- Voleišis Pranas. 1936. Visuomeninė teisės kilmė L.Duguit'o ir R. Gurovičiaus mokslais. Diplominis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-470.
- Zykus Antanas. 1936. Individualinė žmogaus teisė visam savo darbo vaisiui viešosios teisės sistemoje. Diplominis darbas. VDU Teisių fakultetas. VU Bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 85-471.

Nuorodos

¹ LCVA. F. 631, ap. 1, b. 221, p. 75.

² LCVA. F. 631, ap. 1, b. 225, p. 45.